

УДК 94 (477) «1917-1920»

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ШПАЛЬТАХ ЧАСОПISУ «КНИГАР»**Володимир Крот**

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського
Україна, 39600, м. Кременчук, вул. Першотравнева 20,
e-mail: volodyakrot@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2926-6916>

Революційні події 1917 р. привели до значних зрушень в українській культурі. Одна з них – це народження часопису «Книгар», який став унікальним явищем у вітчизняній видавничій періодиці. Це був перший критико-бібліографічний періодичний журнал, основним завданням якого була поточна бібліографічна реєстрація видавничої продукції в Україні, також він друкував оглядові рецензії на твори українських письменників, істориків і публіцистів. За його матеріалами можна прослідкувати культурне життя України періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 років.

На сьогоднішній день роль журналу «Книгар» в українській культурі досліджена недостатньо. Довгі часи інформація про цей часопис замовчувалася комуністичною владою, або подавалася у викривленому вигляді. Лише з проголошенням незалежності України про нього почали писати без лайливих епітетів. Одним з перших названий журнал відкрив українському читачеві видатний історик Я. Дашкевич. У 1991 р. на шпальтах щорічника «Україна: наука і культура» він опублікував своє дослідження «Книгар – журнал епохи революцій і контрреволюцій», де відзначив, його позитивну роль в українській культурі нового часу. «Не буде перебільшенням сказати, що на сторінках «Книгаря» зустрілися найблискучіші на цей час імена українських вчених і публіцистів» [5, с. 32]. Далі автор перерахував десяток їхніх прізвищ, а потім наголосив, що у ньому перетнулися два покоління: вже зрілих дослідників і тих, що починали пробувати своє перо. Я. Дашкевич відзначив, що часопис виходив протягом всього періоду громадянської війни, коли влада у Києві змінювалася вісім разів. І попри політичні катаклізми він друкував свої статті й огляди. Тільки при утвердженні більшовицької диктатури назване видання припинило існування. Автор відзначив роль редакторів журналу Василя Короліва-Старого та Миколи Зерова завдяки яким він отримав авторитет і повагу серед української

інтелігенції. Тему «Книгаря» часів революції висвітлив у газеті «День» Микола Низовий. Йому належить й інформація про цей унікальний журнал у підручнику з книгознавства, який призначений для вищих навчальних закладів України [9].

Мета нашого дослідження проаналізувати статті, які стосувалися різноманітної діяльності Михайла Грушевського, – це у першу чергу рецензії на його праці й окремі повідомлення про нього. Основним джерелом тут виступає повна збірка номерів журналу, також, використані «Спомини» вченого та його «Автобіографія 1926 року».

Варто зазначити, що М. Грушевський не належав до постійних співробітників даного видання, але його прізвище регулярно згадувалося на сторінках журналу. Протягом березня 1917 і до квітня 1918 року він очолював Центральну Раду, після гетьманського перевороту і до початку лютого 1919 р. вчений проживав у Києві як приватна особа, потім, з приходом більшовиків, змушений був перебратися до Кам'янця-Подільського, а вже звідти у березні того ж року емігрував до Чехії.

Період національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 років посідав особливе місце у житті М. Грушевського. Протягом 13 місяців він здійснював керівництво Центральною Радою і в цей же час писав публіцистичні статті на актуальні для суспільства теми, займався доповненням і перевиданням минулих праць, які друкувалися ще за царизму. Вперше над ним не тяжіла рука цензора, адже Лютнева революція 1917 р. перетворила на короткий час Російську державу у найвільнішу країну світу. Цей період був вершиною політичної діяльності вченого, важкий, але у той же час щасливий для нього етап життя. Пізніше він згадував про ці часи у своїх мемуарах: «Для кожного нового номера «Нової Ради», що в очікуванні власної друкарні в убогій партачці на Сінній площі, я писав статтю. Як тільки з'явилася своя друкарня, я зараз їх зіб-

рав і з деяким змінами випустив брошурую під назвами «Вільна Україна. Статті з останніх днів». Разом з тим я ладив ширше політичне кредо даного моменту: розвиток тодішнього політичного гасла Центральної Ради – «Якої ми хочемо автономії і федерації (се була перша брошура котру я випустив, і вона розійшлася щось чи не в 70 тисяч примірників, в кількох виданнях; «Хто такі українці і чого вони хочуть» – начерк економічної програми, в котрім я розвивав соціалістичні принципи, включно до комуністичного принципу – кожному по його потребі кожному по його спроможі; «Звідки пішло українство і до чого воно йде» – короткий начерк української історії. Я переглянув і видрукував наново свою збірку «Про українську мову і школу. В перших місяцях революції сі брошури відповідали пекучій проблемі й ішли дуже сильно – я ледве встигав їх друкувати в сильно завантаженій друкарні» [3, с. 145].

Описуючи свій моральний стан, історик зазначав: «Так, працював я сильно. Але я чув себе щасливим, по кількох літах заслання, в своїм милім кабінеті, серед зібраного старого українського мистецтва – образів портретів, посуду арматури, що дивилися на мене з усіх стін, коли я піднімав очі від паперу, а в вікна заглядало наше українське сонце і мирна картина відкривалася на київські згір'я і долину Дніпра» [3, с. 145]. В «Автобіографії 1926 року» М. Грушевський зізнається: «Робив се не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо стратив всі інші джерела своїх прибутків і жив виключно літературним заробітком, бо праця в Центральній Раді ніяких доходів не давала» [2, с. 239].

Журнал «Книгар» сприяв популяризації творів історика серед українського громадянства. Протягом 1917-1918 років побачили світ його надзвичайно актуальні на ті часи твори, перевидавалися праці вченого, які вийшли раніше. Про них ми маємо інформацію завдяки названому часопису. Всю творчу спадщину історика, яка знайшла відгук на його шпальтах, умовно можна поділити на три категорії: політична публіцистика, історичні науково-популярні праці та художня література.

Вважаю за доцільним розпочати огляд з політичних праць М. Грушевського, які відображали тогочасну ситуацію у країні. Перш за все варто зупинитися на офіційному життєписі історика, рецензію на яку подав часопис «Книгар» у сьомому номері за 1918 рік. У розділі «Біографії» з'явилася невеличка замітка «Михайло Грушевський. Голова Української

Центральної Ради» де йшлося, що вказана брошура випущена видавництвом «Криниця». «Вона повинна зацікавити все українське громадянство, – мовилося у повідомленні, – її читатимуть і в міській кам'яниці, і сільській хаті» [10, с. 401-402]. Про виданий твір зазначалося, що він «написаний коротко, але з фактичного боку досить повно. У ньому поміщалося інформація про батьків Голови Української Центральної Ради, окремі дані про його особисте життя та громадсько-політичну діяльність, у додатках подано портрет вченого, але не теперішній, а ще до московської неволі під час якої він і посивів» [10, с. 401-402].

У першому номері журналу за 1917 рік вміщено короткі рецензії на дві брошури вченого: «Хто такі Українці і чого вони хочуть» і «Про українську мову і українську школу». У ній відзначено, що «названа праця написана гарно, простою мовою, коротко, але досить яскраво та зрозуміло. Вона знайомить читачів з історією слова «Україна», роз'яснює їм хто такі українці і малороси чого бажають ті та другі» [1, с. 7]. У другій автор підсумував, що вона написана коротко, але дотепно, зрозумілою мовою, багатим фактичним матеріалом. Ім'я та прізвище відомого діяча «само ручається за вартість книжечки для нашого сільського читача», – наголосив автор рецензії [15, с. 7].

У другому числі часопису, у розділі «Політико-агітаційні видання» подано огляди брошур М. Грушевського: «Звідки пішло українство і чого воно йде»; «Якої ми хочемо автономії і федерації»; «Вільна Україна»; «Українська Центральна рада і її універсали». Автор огляду наголосив на тісному пов'язанні цих праць вченого та політика. Він вказав, що професор провів своїх читачів від визначніших моментів нашої історії до тогочасних революційних подій, які витворили Центральну Раду. Далі він подав короткий зміст кожної вказаної публікації історика і, наприкінці, відзначив важливе значення «книжечок професора М. Грушевського, де подається суцільний нарис наших національно-політичних домагань» [6, с. 401-402].

Популяризація історії нашого народу завжди належала до пріоритетних у діяльності вченого. Треба наголосити, що протягом 1917-1918 років «Книгар» майже у кожному номері вміщував рецензії на твори вченого, або подавав інформацію про вихід їх у світ. Вже у першому його номері надруковані рецензії на його узагальнюючу працю з української минушини. Там же вміщено відгук від імені редакції на перевидання його «Ілюстрованої історії України». Вперше воно побачило світ у 1913

році, у 1917 році твір був перевиданий і доповнений. У ньому відзначалося, що цінність названої праці збільшується у зв'язку з теперішніми умовами, які дали автору деякі місця виправити та освітлити так як зробити раніш з причин цензурних не було можливо. Далі у відгуку йдеться, що до попереднього матеріалу додано відомості про найновіші події, зокрема, Перша світова війна та революція, яка дала визволення Україні. Отже, перевидана праця вченого охопила всі періоди нашої історії. Наприкінці рецензенти наголосили: «...дякуючи професорові М. Грушевському, наша людність має змогу читати справжню історію свого народу і по ній, і відповідно до неї відбудовувати собі нову долю в умовах вільного національного розвитку [8, с. 12].

Наступна рецензія присвячена надзвичайно актуальним публікаціям історика, які пояснювали українцям питання на яких умовах наші землі ввійшли до складу Російської держави. Їх автор об'єднав у збірник «Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти». Рецензент наголосив на актуальності роботи історика у ті часи, коли впала імперія Романових. Він вказав на особливості укладання подібних трактатів у XVII столітті, відзначив, що в основі договору з Московським царем були покладені наступні чинники: 1) словесна умова гетьмана з царськими послами, стверджена царським словом і переказана послом Бутурліним; 2) Статті Б. Хмельницького у формі петицій до царя і його резолюції на ці питання; 3) Жалувальна грамота царська Запорізькому війську в котрій коротко затверджувалися головні пункти домовленості козацької старшини з московськими урядовцями. Далі вчений подав історію нищення царським урядом прав і вольностей українського народу. Наприкінці відзначено: «Повний глибокого інтересу історичний матеріал та науково обґрунтована форма викладу роблять книжку професора М. Грушевського видатним явищем української літератури пореволюційної доби» [7, с. 118-119].

Значну увагу приділяв вчений популяризації української історії серед широких верств нашого громадянства. На шпальтах названого журналу була вміщена невеличка рецензія на науково-популярну книгу професора «Про старі часи на Україні». Її автор від щирого серця вітав друге видання найбільшого знавця рідної історії. Характеризуючи його праці з українського минулого, він вказав, що для науковців найкраще підходить його фундаментальна багатотомна «Історія України-Русі»,

для освіченої інтелігенції – «Ілюстрована історія України», а для селян написана у доступній формі коротка історія України. На думку автора вона цілком відповідає своїм завданням: книга написана надзвичайно цікаво та зрозуміла. Серед недоліків видання відмічено приміси слів, які не часто вживаються на селі. Однак, попри це «дає вона читачеві коротке, але повне розуміння минувшини рідної країни». Серед позитивних рис праці М. Грушевського, автор вказав, що «в ній немає національного самохвальства, якими грішать часто популярні книжки інших авторів, всі відомості засновані на наукових даних добре перевірені». К. Лоський, автор рецензії, побажав твору вченого найбільшого розповсюдження серед читачів і в перспективі вітати не друге її видання, а двадцять друге. Він переконаний, що кожне нове її видання – це новий крок вперед у розвитку національної свідомості українського народу [10, с. 381].

Протягом 1917-1918 років вийшла «Всесвітня історія» Михайла Грушевського, яку він почав писати у період свого заслання. З цього приводу знаходимо у його «Споминах» такі рядки: «Я мав купу видавничих планів ще з Казані – Симбірська. Було приготовлено кілька частин «Всесвітньої історії» – першу друкував мені у Петербурзі Балицький, але так повільно і нерегулярно, що я знеохотився до решти і думав про інші спроби» [3, с. 110]. Тому задум вченого вдалося реалізувати вже у Києві. Відгуки на цю працю вмістив «Книгар». Авторами рецензій були колеги по цеху М. Грушевського – історик права К. Лоський, музеєзнавець В. Данилевич, історик церкви М. Сагарда. Усі вони були фахівцями з історичних наук, здатними достойно оцінити творіння М. Грушевського. Автори рецензій відмітили, що «Всесвітня історія» не є шкільним підручником, вона має чисто просвітницький характер – ознайомити українського читача з подіями світової історії, зокрема К. Лоський наголосив, що М. Грушевський дав огляд історії «в повному значінню цього слова, огляд, який для одних зв'язався з тим фундаментом на якому можна будувати далі студіювання науки, а для інших засобом привести до системи розрізнені знання з історичних подій» [12, с. 253]. Всі рецензенти відзначили добру обізнаність вченого з досягненнями сучасної історичної науки.

У той же час вони вказали і на недоліки названої праці. Серед них найбільше закидів було у браку асиметричності у «Всесвітній історії». Характеризуючи розділ «Греко-Римський

світ», В. Данилевич вказав на нерівномірність його поділу, зокрема перший його розділ присвячений Стародавній Греції, він значно менший від розділу «Стародавній Рим». Загальний напрям викладу теж відрізняє обидві частини одна від одної. Політичній історії Греції автор не приділив належної уваги, він більше зосередився на її культурі. Навпаки, Римській державі та її устрою він відвів помітне місце, але, у той же час, проігнорував її побут і культуру. В. Данилевич відмітив, що вона, на відміну від московських підручників, не засмічена міфами. До того ж, на його думку: «Читання цієї книги не втомлює читача, навпаки зацікавлює його, розгортаючи перед ним ту низку подробиць, що логічно одна з одної впливають. Така логічність оповідання тільки полегшує читання» [4, с. 1183]. Рецензент висловив окремі побажання автору, зокрема, він запропонував додати відомості про античні колонії на півдні нашої країни та їхні стосунки з місцевим населенням. В. Данилевич поділяв переконання М. Грушевського про автохтонність українського населення, тому така вставка була б логічною.

В. Сагарда, що рецензував розділи книги, присвячені 18 і 19 століттю, також відзначив брак у ній рівноваги при викладі подій європейської історії, на його думку історія Італії описана доволі детально, а Британія залишилась у тіні; майже не розкрита історія слов'ян; нічого не сказано про Іспанію, Португалію, Швейцарію, Скандинавські країни. Однак, незважаючи на недоліки, М. Сагарда вважав: «шоста частина «Всесвітньої історії», як і перші чотири, має особливу вартість для сучасного становища наукового розвитку українського громадянства і може бути використана широким колом читачів, яким вона допоможе зрозуміти цікаву та складну історію самої недавньої минувшини, котра так яскраво одбивається і на теперішніх таємничих по своїх майбутніх наслідках» [15, с. 963].

Отже, попри окремі недоліки, всі рецензенти були одностайні у тому, що «Всесвітня історія» М. Грушевського є цінним внеском в українську культуру та сприятиме ознайомленню читачів з досягненням тогочасної європейської історичної науки.

Діяльність М. Грушевського протягом усього його життя мала багатогранний характер. У молоді роки він мріяв стати літератором, у більш зрілому віці любов до історії перемогла ранні захоплення, хоча вчений не полишав літературу протягом всього життя. У часописі «Книгар» знайшов відображення і цей напрям

моє творчості. У його п'ятнадцятому номері надруковано рецензію Л. Старицької-Черняхівської на збірку оповідань вченого «З старих карток». Частина з них виходили раніше, але були і такі з якими читач познайомився вперше.

М. Грушевський писав переважно на історичну тематику і цю позитивну рису підкреслив рецензент. Вона відзначила: що оповідання цілком переносять читача в ту епоху, з часів якої бере свою тему. М. Грушевський не тільки дає нам вірну історичну обстановку, – писала Л. Черняхівська-Старицька, – але він дає і вірну історичну психологію, що найважче. Більшість авторів історичних оповідань грішать тим, що наділяють своїх героїв психологією та ідеями своїх сучасників [18, с. 897]. На відміну від них у М. Грушевського «кожна особа висловлюється, і думає, і почуває відповідно до свого часу» [18, с. 898]. Далі вона навела приклади оповідань автора з різних країн та епох, де точно відображені характери його героїв. Торкаючись образу М. Кривоноса, виведений вченим в одному з його творів, вона констатує, що тільки такий досвідчений історик, як М. Грушевський міг вложити в уста свого героя таку характерну мову і такі характерні думки. Насамкінець рецензент відзначила, що книжки історика цінний дарунок українській літературі, а як недолік, звернула увагу на недостатнє оформлення видання.

Того ж року М. Грушевський перевидав ще одну збірку своїх літературних творів під загальною назвою «Sub divo», яка через цензуру не побачила світ ще 3 роки раніше. Туди увійшли як нові твори автора, так і написані ним раніше. У рецензії мовиться, що незважаючи на кардинальні зміни, що відбулися за останні роки, твори професора не втратили своєї актуальності та значення, тому що вони про вічне, яке не помирає. «Так може впливати поезія глибокого і дужого переживання чулої людини перед лицем вічності, що прозирає до нас з мовчазної безодні і яку відчувати дає відкрите голе небо, особливо нічне» – писав вчений у передмові. На його погляд кращими оповідання у збірнику є це «Ніч» і «Предок». Оцінюючи белетристику М. Грушевського, В. Страшкевич вказав, «вона звертає до себе нашу увагу особливою красою форми, проте його твори цікаві думками у них заложеними і безпосередньою щирістю почуття, що утворює при їх читанні настрій» [16, с. 842].

Критичну рецензію на творіння М. Грушевського «Хмельницький в Переяславі» вмістив відомий драматург Микола Садовський.

Він писав, що це цікава книжка, яка точно відтворила події майже трьохсотлітньої давності. Проте, як людина обізнана з театральним мистецтвом, він невисоко оцінив її літературну вартість. Критик зауважив, що не всякий талановитий історик може бути драматургом і писати історичні драми. Він наводить приклад М. Костомарова, який теж на його думку написав невдалу історичну драму «Сава Чалий», правда історик не підписував їх справжнім своїм прізвиськом, а М. Грушевський навіть не сховався за псевдонімом. М. Садовський справедливо розмірковував, що навіть самі геніальні люди не можуть бути талановитими у всьому, і назване твердження стосувалося й професора. Наприкінці рецензент підсумував: «Через те й нова праця професора Грушевського, що являє в собі цінну історичну розвідку в драматичній формі, однак драми з себе не являє, й певно ніколи не побачить світла рампи» [14, с. 411]. Отже, це чи не єдина негативна рецензія на праці Михайла Грушевського. Думаю, що критик частково мав рацію. Вважаю, що окремі літературні твори професора поступаються його історичним працям. На наше переконання, М. Грушевський як письменник доволі посередній, він поступався своєму політичному опоненту Володимирі Винниченку, тому ж таки І. Нечую-Левицькому й ін.

Журнал не тільки друкував огляди праць вченого, він сповіщав про вихід нових його творів. Частина праць вченого не була прорецензована. Це стосувалося його збірки «На прозі нової України», яка мала стати політичним заповітом історика. Він підготував її протягом лютого-квітня 1918 року. Інформацію про неї часопис помістив у липневому номері. Однак, у зв'язку з гетьманським переворотом вона не була надрукована у Києві.

У нашому дослідженні проаналізована культурно-освітня діяльність М. Грушевського протягом 1917-1918 років, яка базується на рецензіях, що вміщувалися на сторінках «Книгаря». Їх писали різні люди, частина з них під власними прізвищами, інші – під псевдонімами. Найбільше рецензій на праці історика (4) помістив Костянтин Володимирович Лоський. Про нього відомо, що він історик права, дипломат, громадський діяч, приймав активну участь у створенні Центральної Ради. Серед інших рецензентів праць вченого зустрічаємо знаних осіб: історика і культуролога М. Сагарду, літературознавця О. Дорошкевича, письменницю Л. Старицьку-Черняхівську, актора М. Садовського й ін.

Можемо констатувати, що найбільше тво-

рів історика вийшло протягом 1917-1918 років, у той період, коли він очолював Центральну Раду і значно менше – у період Гетьманату. Завдяки журналу ми можемо дізнатися і приблизний тираж праць вченого, він іноді доходив до 70 тисяч примірників, про що історик згадував у «Споминах». Відгуки на його твори, в основному, позитивні, лише одна негативна, яка згадувалася раніше. Якщо рецензенти писали про недоліки у його працях, то вони незначні та носили переважно технічний характер.

На наше переконання критики праць вченого були у своїх переконаннях щирими та вільно висловлювали свої погляди. Малоймовірно, що висока політична посада історика впливала на них. «Книгар» відзначався своєю демократичністю, він друкував різні рецензії та не зважав на політичну ситуацію у країні. Спадщину часопису потрібно вивчати й аналізувати, там ми можемо знайти багато цікавих статей і рецензій, які висвітлюють культурне життя періоду Української національної революції.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Гай П. Хто такі українці і чого вони хочуть. Мих. Грушевський. Видання друге, доповнене. К. 1917. // Книгар. 1917. № 1 С. 20.
2. Грушевським М. Автобіографія 1926 року // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. Упор. А.П. Демиденко. Київ: Веселка, 1992. 551 с.
3. Грушевський М. Спомини. Ч. II. / Упор. С. Білокінь // Київ. 1989. № 8. С. 103-154.
4. Данилевич В. М. Грушевський Старинна історія Греко-Римський світ. К.: 1918 р. // Книгар. 1919. Ч. 19. С. 1181-1183.
5. Дашкевич Я. Книгарь – журнал епохи революцій та контрреволюцій // Україна. Наука і культура. Київ, 1991. Вип. 25. С. 26-44.
6. Дорошкевич Ол. Мих. Грушевський Звідки пішло українство і чого воно йде» Видання друге. К.: 1917; Його ж. «Якої ми хочемо автономії і федерації»; Його ж. Вільна Україна»; Його ж. Українська Центральна рада і її універсали» // Книгар 1917. Ч. 3. С. 63-64.
7. Дубровський В. М. Грушевський Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. Видання друге. К., 1917 // Книгар. 1917. Ч. 3 С. 118-119.
8. Книгар. 1917. Ч. 1. С. 12.
9. Низовий М. Українська книжка в боротьбі за незалежність // День. 2011. 23 вересня.
10. Лоський К. Михайло Грушевський. Голова Української Центральної Ради. Київ, 1917 // Книгар. 1918 Ч. 7. С. 401-402.
11. Лоський К. М. Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. (для першого початку) Київ, 1917 // Книгар. 1918. Ч. 7. С. 381.
12. Лоський К. М. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина перша. Петроград, 1917 рік, Частина друга, Київ, 1917; Частина третя, Київ, 1918 // Книгар. 1918. Ч. 5. С. 253-257.
13. Лоський К. М. Грушевський Всесвітня історія в короткім огляді. Частина четверта. Київ, 1918 // Книгар. 1918. Ч. 8. С. 443-445.
14. Садовський М. М. Грушевський Хмельницький в Переяславі, історичні образи. К., 1917 // Книгар. 1918. Ч. 7. С. 411.

15. Сагарда М. М. Грушевський Всесвітня історія в короткім огляді. Частина 6 // Книгар. 1918. Ч. 16. С. 959-963.

16. Сріблянський М. М. Грушевський. Про українську мову і українську школу. Вид. 2-е. К., 1917 // Книгар. 1917. Ч. 1. С. 21.

17. Страшкевич В. М. Грушевський. Sub Divo. Оповідання, начерки, замітки. Київ, 1918 // Книгар. 1918. Ч. 14. С. 840-842.

18. Черняхівська-Старицька Л. М. Грушевський. З старих карток, Київ, 1918 // Книгар. 1918. Ч. 15. С. 898.

Крот Володимир *Культурно-освітня діяльність Михайла Грушевського у період Української революції на шпальтах часопису «Книгар»*

У статті проаналізована культурно-освітня діяльність М. Грушевського протягом 1917-1918 років, що відображена на шпальтах часопису «Книгар». Вона розподілялася на політичну публіцистику, історичні та науково-популярні праці й художні твори. Автор відзначив багатогранну роботу вченого у цей період, вказавши, що журнал «Книгар» сприяв популяризації наукових праць історика, а через них прислужився справі пробудженню національної свідомості українського селянства.

Ключові слова: М. Грушевський, культура, часопис, революція, рецензія

Крот Владимир *Культурно-образовательная деятельность Михаила Грушевского в период Украинской революции на страницах журнала «Книгар»*

В статье проанализирована культурно-образовательная деятельность М. Грушевского в течение 1917-1918 годов, отраженная на страницах журнала «Книгар». Она распределялась на политическую публицистику, исторические и научно-популярные труды и художественные произведения. Автор отметил многогранную работу ученого в этот период, указав, что журнал «Книгар» способствовал популяризации научных трудов историка, а через них послужил делу пробуждению национального сознания украинского крестьянства.

Ключевые слова: М. Грушевский, культура, журнал, революция, рецензия

Krot Volodymyr *Cultural and educational activity of Mykhailo Hrushevsky during the Ukrainian Revolution on the pages of the «Knyhar» journal*

In following article were analyzed the cultural and educational activity of M. Hrushevsky during 1917-1918, which were published in «Knyhar» journal. It was divided into political journalism, fiction, history and popular science. Among the reviewers of his works were famous figures of Ukrainian culture, such as L. Starytska-Chernyakhivska, M. Sadovskyi, O. Doroshkevych. The author noted the multifaceted work of the scientist during this period, pointing out that the «Knigar» journal has contributed to the popularization of the scholarly works of the historian, which made him work on the awakening of the national consciousness of Ukrainian peasantry. M. Hrushevsky's cultural and educational activities at this stage were aimed at establishing the idea of Ukrainian people identity. It was emphasized that the scientist appeared during this period as a politician and a cultural figure and influenced the process of national revival in Ukraine.

Keywords: M. Hrushevsky, culture, journal, revolution, review

Надійшла до редакції 23.04.2018 р.